

Sławomir KALINOWSKI*

ZNACZENIE PRACY NIEFORMALNEJ DLA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ O NIEPEWNYCH DOCHODACH W ZALEŻNOŚCI OD WIEKU

(Streszczenie)

W opracowaniu zaprezentowano problem pracy nieformalnej ludności wiejskiej o niepewnych dochodach. Zwrócono uwagę na jej miejsce w głównych i dodatkowych źródłach dochodów. Artykuł koncentruje się na przyczynach podejmowania pracy nieformalnej oraz czynnikach wpływających na jej podjęcie. Zauważono, że przyczyny pracy nieformalnej mają głównie charakter ekonomiczny i związane są z chęcią uzyskania wyższych dochodów. Mimo przewagi finansowych aspektów podejmowania pracy „na czarno”, zwrócono uwagę na brak wyboru niektórych grup w procesie podejmowania tej formy pracy, co wynika zarówno z przyczyn leżących po stronie pracownika (wyszkolenie, niska mobilność), jak i po stronie pracodawców (chęć obniżenia kosztów pracy).

Słowa kluczowe: praca nieformalna; niepewność dochodów; szara strefa

1. Wstęp

Współczesna ekonomia wypracowała wiele kryteriów oceny sytuacji ekonomicznej jednostek. Należą do nich między innymi miejsce na rynku pracy oraz źródło otrzymywanych dochodów, które w zasadniczy sposób konstytuują wielkość i poziom otrzymywanych środków pieniężnych. W konsekwencji są kluczowym elementem w procesie zaspokajania potrzeb. Posiadanie pracy i jej charakter w istotny sposób wpływają na szanse rozwojowe jednostek, a w efekcie – zachowania konsumpcyjne oraz przybierane style życia. Praca w warunkach wysokiego bezrobocia stanowi szczególnie rodzaj dobra rynkowego. Jest źródłem nieustannej konkurencji wśród ludności. Jest to szczególnie widoczne

* Doktor nauk ekonomicznych, Katedra Ekonomii, Wydział Ekonomiczno-Społeczny, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu; e-mail: kalinowski@up.poznan.pl

na obszarach wiejskich, gdzie ilość miejsc pracy jest ograniczona. Nie dziwi zatem podejmowanie pracy w formach niestandardowych, w tym w szczególności pracy nierejestrowanej. W literaturze przedmiotu praca „na czarno” traktowana jest jako istotny element życia społeczno-gospodarczego¹.

Celem artykułu jest prezentacja głównych źródeł dochodów ludności wiejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem źródeł nieformalnych (pracy „na czarno”). Tekst koncentruje się na wybranych przyczynach podejmowania tej formy zatrudnienia, a także czynnikach wpływających na zmianę formy pracy z nieformalnej na formalną. W artykule uwzględniono różnice w podejściu do pracy nieformalnej w zależności od grup wiekowych, które konstytuują zachowania na rynku pracy. Wskazanie znaczenia pracy nieformalnej jest szczególnie istotne, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę straty budżetu państwa, ale również głębokie konsekwencje dla warunków życia ludności w dłuższej perspektywie.

2. Metodyka badań

Materiały empiryczne zawarte w artykule pochodzą z badań przeprowadzonych w ramach projektu badawczego nr UMO-2011/01/B/HS5/01034, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, pt. *Poziom życia ludności wiejskiej o niepewnych dochodach w Polsce*, i stanowią ich część. Zostały one przeprowadzone w okresie od czerwca do pierwszej połowy lipca 2012 roku. Wielkość próby badawczej wynosiła 1067 dorosłych respondentów, mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce, spełniających warunek wejścia (pracujący w formach atypicznych: w niepełnym wymiarze, „na czarno”, krótkookresowo, uzyskujący dochody z zasiłków i pomocy nieformalnej oraz innych źródeł cechujących się nieregularnością uzyskiwania). Informacje na temat badanej zbiorowości uzyskano dzięki zastosowaniu narzędzia – kwestionariusza badawczego, który stał się zarazem scenariuszem przy realizacji badania za pomocą bezpośredniej metody przeprowadzenia wywiadów PAPI (*paper and pencil interview*).

Próba badawcza miała charakter doboru reprezentatywnego według wzoru dla nieznanej frakcji, przy założeniu poziomu istotności 0,05, z zachowaniem liczebności. Ze względu na badanie „nieznanej” populacji (dla ludności o niepewnych dochodach nie istnieją badania pozwalające ocenić rozkłady demogra-

¹ Por. **T. Packard, J. Koettl, C. Montenegro**, *In From the Shadow. Integrating Europe's Informal Labor*, The World Bank, Washington 2012; **L. Feld, F. Schneider**, *Survey on the Shadow Economy and Undeclared Work in OECD Countries*, w: **F. Schneider** (red.), *Handbook on the Shadow Economy*, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton 2011.

ficzne), jedyną możliwością było zastosowanie próby kwotowej, równomiernie podzielonej według województw i cech demograficznych (płeć, wiek). Płeć została wyznaczona zgodnie z Bankiem Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Ze względu na fakt braku możliwości określenia podczas przygotowania badań stosunku liczby kobiet i mężczyzn spełniających kryterium wejścia, wyznacznik ten stanowi wyłącznie wielkość orientacyjną. Z kolei wielkość próby w poszczególnych województwach uzależniona była od liczebności mieszkańców gmin wiejskich w badanych województwach i kształtowała się na poziomie od 26 w województwie lubuskim do 133 w województwie mazowieckim. Założono, że błąd statystyczny dla całego kraju wynosi 3%. Można zatem przyjąć, że próba ta ma charakter reprezentatywny, co wynika z zachowania proporcji najważniejszych cech głównych, a więc odsetek w próbie jest równy odsetkowi w populacji. Dobór próby miał charakter losowy.

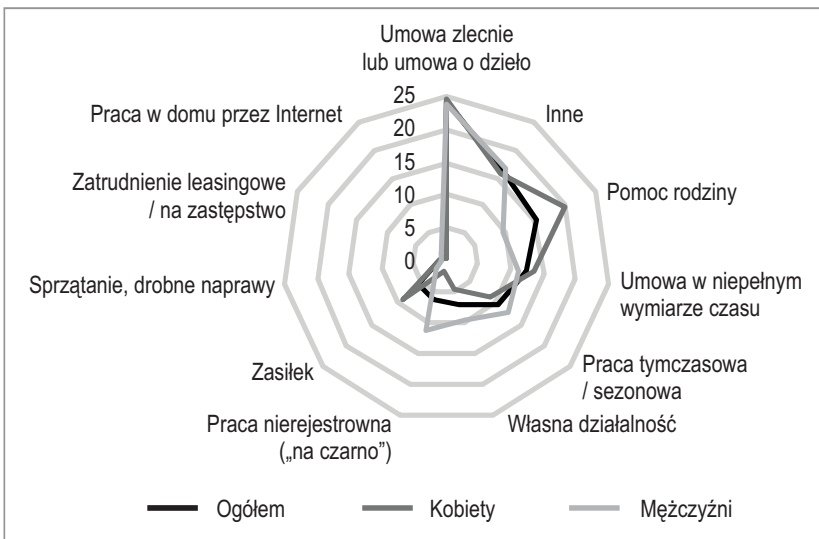
3. Praca „na czarno”

W praktyce nawiązywania stosunków pracy w coraz większym stopniu dominują różnorakie rozwiązania organizacyjno-prawne, dalekie od klasycznego wzorca tradycyjnie rozumianego stosunku pracy². Wśród ludności wiejskiej o niepewnych dochodach najczęstszym źródłem dochodów jest umowa zlecenie lub umowa o dzieło (24,27% ogółu ankietowanych). Warto podkreślić szczególne znaczenie pracy nierejestrowanej, która stanowi wśród badanej grupy jedno z ważniejszych źródeł utrzymania (6,37%). Oprócz niej duże znaczenie mają elastyczne formy zatrudnienia, a wśród nich praca w niepełnym wymiarze czasu (12,46%), na czas określony (4,8%), tymczasowa (3,28%), nieco rzadziej jest wykonywana praca na zastępstwo (0,66%) oraz w domu przez Internet i chałupnicza (0,66%). Zauważalne jest zróżnicowanie rozkładu odpowiedzi dotyczących form wykonywanej pracy i charakteru utrzymania pomiędzy płciami. Test zgodności χ^2 Pearsona kształtuje się na poziomie 81,95, przy poziomie istotności $p < 0,05$, można zatem uznać, że różnice te są istotne. Pracę „na czarno” znacznie częściej deklarują mężczyźni (odpowiednio 11,35%, wobec 1,80% wśród kobiet), z kolei kobiety częściej wykazują jako źródło dochodów pomoc od rodziny (19,96%, w przypadku mężczyzn 9,78%) (wykr. 1). Taki rozkład po części potwierdza stereotypowe podejście do płci. Mężczyźni znacznie częściej czują się zobowiązani do utrzymania rodziny

² M. Kucharski, *Koncepcja flexicurity a elastyczne formy zatrudnienia na polskim rynku pracy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012, s. 7.

i podejmują się świadczenia pracy bez względu na jej formę i charakter. Kobiety zaś, znacznie częściej zobowiązane do wykonywania obowiązków domowych i rodzinnych, zmuszone są do rezygnacji z pracy zawodowej. Z badań wynika, że kobiety w większym stopniu są uzależnione ekonomicznie zarówno od sieci nieformalnych (rodzina), jak i formalnych (urzędy pomocowe). Źródła te stanowią dla blisko co trzeciej z nich podstawowe źródło utrzymania. Warto jednocześnie zaznaczyć, że chociaż kobiety są częściej adresatkami pomocy, to korzyści płynące ze świadczeń są udziałem całych gospodarstw domowych.

WYKRES 1: Główne źródła dochodów wśród badanej ludności wiejskiej według płci (w %)

Źródło: oprac. własne.

Rezygnacja mężczyzn z pracy rejestrowanej wynika z oczekiwań płacowych. Kobiety z reguły mają mniejsze wymagania płacowe, dlatego też łatwiej im zgodzić się na niższe wynagrodzenie niż mężczyznom, którzy wolą pracę za wyższą pensję kosztem jej legalności. Można zauważyć pewien schemat wykluczenia mężczyzn z oficjalnego rynku pracy. Likwidacja wielu miejsc pracy w sektorach zatrudniających głównie mężczyzn (budownictwo, przemysł ciężki) powoduje utratę możliwości zarobkowania. Tracący pracę mężczyźni, z reguły o niższych kwalifikacjach, mają trudności w znalezieniu zatrudnienia. Bardzo często utrzymują się z mało wymagających prac dorywczych lub pracy „na czarno”, co pogarsza ich konkurencyjność na rynku pracy. Długi okres pozostawania

bez legalnego zatrudnienia powoduje utratę kontaktu z rynkiem pracy, potęgując postawy pasywne. Dodatkowo pojawiają się problemy związane z niską samooceną, wynikające z poczucia zbędności i braku przekonania, że sytuacja może ulec zmianie na korzyść. Brak poczucia panowania nad sytuacją doprowadza do odsunięcia się od bieżących spraw rodziny i popadanie w apatię, która często prowadzi do działań autodestrukcyjnych i wycofania.

Warto zwrócić uwagę na liczebność kategorii „inne”. Co szósty ankietowany miał trudności z przyporządkowaniem swojej działalności do jakiegokolwiek grupy. Ta nieumiejętność wynika nie tylko z nietypowości prowadzonych działań, ale również z poczucia gorszej pozycji na rynku pracy, tym samym próbie rekompensacji. Kategoria ta wpisuje się w grupy, których działania nie są traktowane przez społeczeństwo jako standardowe, w szerokim rozumieniu wykonywanej pracy. Grupa ta jest niezwykle pojemna i obejmuje osoby, które posiadają pracę dorywczą, świadczenia przedemerytalne, wykonują pracę nakładczą, otrzymują stypendium, są w trakcie stażu lub praktyk, dzierżawią grunty, wynajmują część mieszkania bądź też budynki gospodarstwa rolnego, uzyskują alimenty, udzielają korepetycji, zbierają złom lub runo leśne, zawłaszczają dobra (kradzież), otrzymują środki z hazardu lub innych nielegalnych źródeł. Jednocześnie ponad połowa osób nie potrafiła jasno zdefiniować głównych źródeł dochodów. Powstaje zatem pytanie, co jest tego przyczyną? Z jednej strony poczucie deprecjacji własnej pozycji zawodowej może sprzyjać unikaniu jasnej deklaracji prowadzonych działań, z drugiej zaś – brak identyfikacji z wymienionymi grupami może sugerować działania na pograniczu pracy legalnej i nielegalnej.

Z badań wynika, że praca nierejestrowana jest najczęstszą formą zarobkowania wśród osób do 24 roku życia – dla co dziewiątej z nich stanowi ona główne źródło utrzymania. Jest to jedyna grupa, w której praca nieformalna ma tak wielkie znaczenie (tab. 1). Test zgodności χ^2 Pearsona wynosi 709,3992, przy $p < 0,001$, co potwierdza istotność zróżnicowania źródeł utrzymania w zależności od wieku respondenta. Jeśli dodatkowo wziąć pod uwagę istotne znaczenie pomocy rodziny w grupie osób najmłodszych, można uznać, że im młodszy respondent tym ma większe trudności w usamodzielnieniu. Funkcjonowanie na rynku może jednocześnie potwierdzać tezę przepływu środków pieniężnych od pokoleń starszych do młodszych³. Wysoki udział osób młodych utrzymujących się

³ M. Styrc, *Transfery finansowe i opieki w nieformalnych sieciach wsparcia*, w: I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka (red.), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, Scholar, Warszawa 2007, s. 306–344; P. Szukalski, *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.

z pracy nierejestrowanej jest szczególnie niebezpieczny w kontekście wchodzenia na rynek pracy i zdobywania na nim doświadczenia zawodowego. Relatywnie niski poziom wykształcenia oraz kwalifikacji zawodowych utrudnia znalezienie jakiegokolwiek pracy rejestrowanej. Według E. Staszewskiej elementy te stanowią kluczowy czynnik decydujący o szansach znalezienia pracy⁴, a tym samym kształtują źródła dochodów. Wobec tego, chociaż nie jest warunkiem *sine qua non*, to brak odpowiednich umiejętności, a także niedostosowanie do aktualnych potrzeb rynkowych, połączone z trudnościami spełnienia oczekiwań gospodarki opartej na wiedzy, znajduje odzwierciedlenie w formie i jakości wykonywanej pracy, a w efekcie – skutkuje zepchnięciem tej grupy do szarej strefy.

TABELA 1: Główne źródła dochodów wśród badanej ludności wiejskiej według wieku (w %)

Wyszczególnienie	18–24 lat	25–34 lat	35–44 lat	45–54 lat	55–64 lat
Pomoc rodziny	39,33	13,68	9,39	7,65	7,32
Umowa zlecenie lub umowa o dzieło	18,54	36,48	24,08	19,13	16,26
Praca nierejestrowana („na czarno”)	11,24 (3)*	4,56 (7)	6,53 (6)	9,29 (5)	0,81 (12)
Umowa w niepełnym wymiarze czasu	7,87	15,96	17,55	11,48	4,88
Praca tymczasowa	5,62	2,28	1,63	4,37	4,88
Inne	4,49	5,21	10,20	22,40	44,72
Praca sezonowa	3,93	2,28	2,04	2,19	3,25
Zasiłek z pomocy społecznej	2,25	3,26	2,86	0,55	1,63
Sprzątanie, drobne naprawy	2,25	0,33	1,22	1,09	0,00
Praca w domu przez Internet	1,69	0,33	0,41	1,09	0,00
Umowa na czas określony	1,12	3,91	6,12	7,10	7,32
Zasiłek dla bezrobotnych jednego z członków rodziny	1,12	4,89	4,90	1,64	3,25
Własna działalność	0,56	5,54	12,65	12,02	4,07
Zatrudnienie leasingowe / na zastępstwo	0,00	1,30	0,41	0,00	1,63

Objaśnienia: * – w nawiasie podano pozycję w hierarchii znaczenia głównego źródła dochodów.
Źródło: oprac. własne.

Należy zwrócić uwagę, że wśród ludności wiejskiej o niepewnych dochodach powszechny jest model jednego żywiciela rodziny⁵. W dwóch na trzy gospodarstwa domowe pracę posiada wyłącznie jeden z jego członków. Zwykle głównym żywicielem rodziny jest mężczyzna – 70,5% mężczyzn posiada pracę, podczas gdy wśród kobiet odsetek ten wynosi 47,7%. Test zgodności χ^2 Pearsona wynosi 56,05,

⁴ Staszewska E., *Przygotowanie zawodowe dorosłych*, Praca i zabezpieczenie społeczne 2012/2, s. 26–31.

⁵ Por. I. Kotowska, U. Sztanderska, *Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce*, w: I.E. Kotkowska, U. Sztanderska, I. Wóyciska (red.), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, Scholar, Warszawa 2007, s. 13–46.

przy $p < 0,001$, co potwierdza istotność różnic. W co trzecim gospodarstwie środki te uzupełniane są o dodatkową pracę innego członka gospodarstwa domowego, jednak zwykle również ta praca ma charakter atypiczny. Brak pracy i wysokie bezrobocie na wsi sprawiają, że rzadko można mówić o modelu rodziny, w którym zarówno kobieta, jak i mężczyzna wykonują pracę zarobkową, jednocześnie dzieląc się obowiązkami rodzinnymi. Jest to zatem sprzeczne z obserwacjami P. Kingstona i S. Nocka, którzy zwracają uwagę, że zmiany ról społecznych powodują dylemat alokacji czasu między pracą zawodową a obowiązki rodzinne przez kobiety⁶. Można stwierdzić, że role społeczne wśród ludności wiejskiej, w tym w szczególności wśród kobiet o niepewnych dochodach, pozostają niezmiennione, ewentualnie ich zmiana zachodzi wolno. Powstaje zatem pytanie, czy jest to świadomy wybór badanej grupy, czy raczej model ten wynika z warunkowań ekonomicznych i sytuacji na rynku pracy? Mimo że badania jasno nie odpowiadają na to pytanie, skłonny jestem postawić tezę, że brak zmian ról jest narzucony i nie jest bezpośrednią reakcją samych zainteresowanych.

Utrzymywanie się z niepewnych źródeł rzadko bywa gwarancją samodzielności ekonomicznej⁷. Przyjmując wobec tego, że prekaryjne źródła dochodów sprzyjają gorszej sytuacji bytowej, powstaje pytanie, jakie są dodatkowe źródła utrzymania, które pozwalają funkcjonować poszczególnym jednostkom oraz gospodarstwom domowym? Z przeprowadzonych badań wynika, że najczęstszym dodatkowym źródłem dochodów jest pomoc rodziny (25,9%), co – przy ponad 15% udziale respondentów, dla których jest to podstawowe źródło utrzymania – daje niepokojący obraz badanej ludności. Niekiedy uważa się, że tego typu transferami cechują się społeczeństwa na niższym poziomie rozwoju gospodarczego⁸. Może to sugerować, że ludność wiejska o niepewnych dochodach stanowi grupę poślednią. Również w tym przypadku istotne znaczenie w procesie zaspokajania potrzeb i uzupełniania dochodów ma praca nierejestrowana. Tę formę wskazuje co ósmy respondent (tab. 2). Tak znaczny odsetek osób pracujących „na czarno” dopełnia obraz ludności wiejskiej na wsi. Jednocześnie ukazuje jak duże znaczenie w dochodach ludności ma praca nierejestrowana. Warto jednak zwrócić uwagę, że zaledwie 27,84% ankietowanych wskazało, że posiada i wykorzystuje dodatkową możliwość zdobycia środków pieniężnych.

⁶ P. Kingston, K. Nock, *Time Together Among Dual-Earner Couples*, *American Sociology Review* 1984/52/3, s. 391–400.

⁷ Por. H. Mueller, U. Wyss, *Atypical working hours and their impact on leisure – an official Swiss Time Use Study*, *Tourism Review* 2003/62/1, s. 14–24.

⁸ Por. E. Aksman, *Redystrybucja dochodów i jej wpływ na dobrobyt społeczny w Polsce w latach 1995–2007*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 49.

TABELA 2: *Dodatkowe źródła dochodów wśród badanej ludności wiejskiej według różnych cech diagnostycznych (w %)*

Wyszczególnienie	Ogółem	18–24 lat	25–34 lat	35–44 lat	45–54 lat	55–64 lat	65 i więcej lat
Pomoc rodziny	25,9	37,5	26,2	25,7	16,0	15,2	33,3
Praca nierejestrowana („na czarno”)	12,5	4,2	16,9	8,1	20,0	21,2	0
Umowa zlecenie lub umowa o dzieło	10,4	9,7	15,4	8,1	10,0	6,1	33,3
Sprzątanie, drobne naprawy	9,4	15,3	4,6	13,5	6,0	3,0	0
Praca sezonowa	9,1	18,1	4,6	4,1	10,0	9,1	0
Zatrudnienie na zastępstwo / zatrudnienie leasingowe	8,4	5,6	4,6	8,1	14,0	15,2	0
Praca tymczasowa	4,7	1,4	6,2	4,1	8,0	6,1	0
Zasiłek z pomocy społecznej	4,0	0	7,7	4,1	4,0	3,0	33,3
Własna działalność	3,4	1,4	1,5	5,4	2,0	9,1	0
Zasiłek dla bezrobotnych jednego z członków rodziny	3,4	0	1,5	9,5	2,0	3,0	0
Praca w domu przez Internet	1,7	4,2	1,5	1,4	0	0	0
Inne	6,7	2,8	9,2	6,8	8,0	9,1	0

Źródło: oprac. własne.

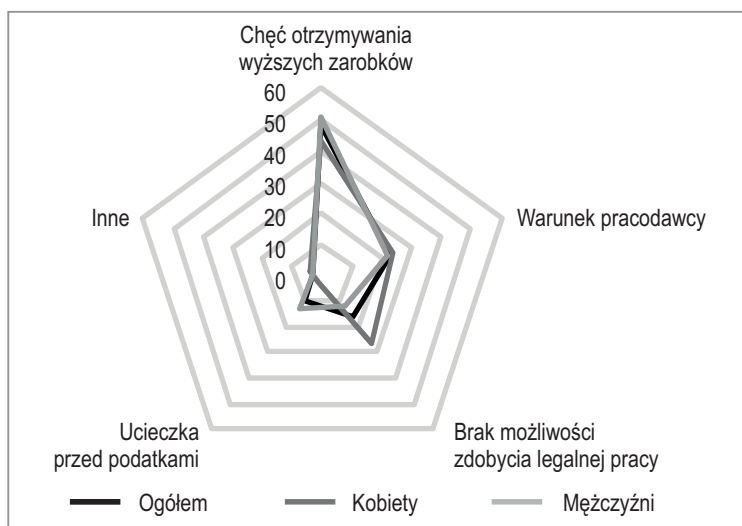
Warto zauważyć pewną zależność. Osoby, dla których głównym źródłem dochodów jest praca nieformalna rzadko podejmują dodatkową pracę. Często ich dodatkowym źródłem dochodów jest pomoc rodziny (23,5%), zasiłek dla bezrobotnych (7,4%) lub drobne prace jednorazowe (7,4%). Dorabianie „na czarno” wiąże się z podejmowaniem nielegalnego zatrudnienia przy równoczesnym zachowaniu statusu bezrobotnego i pobieraniu zasiłku dla bezrobotnych, a więc oznacza łączenie dochodów ze źródeł nieformalnych z pomocowymi. Niski poziom życia, ubóstwo i brak pracy zmuszają jednostki do poszukiwania społecznie akceptowanych środków do życia, a w sytuacji wysokiego bezrobocia i braku odpowiednich środków podejmowanie pracy nieformalnej jest czynnikiem, który w oczach ankietowanych świadczy o zaradności respondenta. Ponad 80% ankietowanych nie widzi nic złego w tej formie pracy.

Według J. Pretty’ego i H. Warda⁹ przesuwaniu popytu do szarej strefy sprzyja ograniczona chłonność wiejskich rynków pracy osób słabo wykształconych. Biorąc pod uwagę, że blisko 15% ankietowanych przyznaje się do podejmowania pracy nierejestrowanej w ciągu całego okresu zawodowego, a wśród tych osób przeważają osoby z wykształceniem nie wyższym niż zawodowe, należy przypuszczać, że problem ten w kolejnych okresach będzie narastał. W związku z brakiem jakiegokolwiek umowy, wykonujący pracę pozbawieni są ubezpie-

⁹ J. Pretty, H. Ward, *Social capital and the environment*, World Development 2001/29(2).

czenia, a tym samym nie mogą korzystać ze świadczeń społecznych, okres ten równocześnie nie zalicza się do składek ZUS, a pracownicy nie opłacają podatków osobistych z otrzymanych dochodów. Praca „na czarno”, zwłaszcza dla pracobiorców o niskich kwalifikacjach, jest szansą na podjęcie jakiegokolwiek pracy, a przez to – na uzyskanie chociażby minimalnych środków niezbędnych do przeżycia¹⁰. Warto jednak zauważyć, że dla blisko połowy ankietowanych podjęcie pracy nierejestrowanej wynika głównie z chęci poprawy własnej sytuacji materialnej i podwyższenia dochodów (48,3%). Niepokojące jest jednak, że blisko co czwarty respondent został do tego zmuszony przez pracodawcę, a co szósty został zmuszony do podjęcia takiej formy zarobkowania ze względu na swoją sytuację życiową, w tym niskie wykształcenie, obowiązki domowe, brak umiejętności, ale również zobowiązania w stosunku do banków czy Urzędu Skarbowego. Co interesujące, powody mężczyzn mają głównie charakter ekonomiczny i wynikają z chęci poprawy poziomu i jakości życia gospodarstwa domowego. Przyczyn podejmowania pracy nierejestrowanej wśród kobiet należałoby szukać w przyczynach od nich bezpośrednio niezależnych (wykr. 2).

WYKRES 2: *Przyczyny pracy „na czarno” (w %)*

Źródło: oprac. własne.

¹⁰ S. Kalinowski, *Aktywność ekonomiczna jako wyznacznik poziomu życia*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy 2013/30*, s. 198–209.

Jak wspomniano, co szósty respondent miał doświadczenia pracy nierejestrowanej w przeszłości. W tym przypadku głównym motywem podejmowania takiej formy działalności był warunek pracodawcy. Blisko połowa ankietowanych została do tej formy zmuszona. Co trzeci ankietowany podejmował się wykonywania pracy nierejestrowanej ze względu na chęć podwyższenia wynagrodzenia, a blisko 15,5% nie rejestrowało własnej pracy, dążąc do ograniczenia kosztów (głównie utrzymujący się z własnej działalności gospodarczej) (tab. 3). Jak zauważa M. Bednarski¹¹, osoby prowadzące swoją działalność mogą ujawniać tylko część własnej pracy. Dotyczy to głównie małych warsztatów. Oznacza to, że szara strefa przenika się z rynkiem legalnym.

Jak nietrudno zauważyć, dla części pracodawców zatrudnianie w szarej strefie jest okazją do ograniczania kosztów okołopłacowych. Specyfika osób podejmujących się świadczenia tej formy pracy dodatkowo zachęca do obniżania wynagrodzenia poza akceptowalną płacę minimalną. Jednocześnie zarejestrowanie osoby wiązałoby się z koniecznością poniesienia dodatkowych kosztów dla pracodawcy i – w wielu przypadkach – byłoby nieopłacalne. E. Kryńska¹² zauważa, że praca ta może mieć również pozytywne efekty, wynikające z zatrudnienia osób, które w normalnych warunkach nie miałyby szans na jakąkolwiek pracę. Warto zauważyć, że praca nierejestrowana dotyczy przede wszystkim małych przedsiębiorstw. Duże korporacje z reguły nie są zainteresowane tego typu obchodzeniem prawa, nie chcąc narażać się na obciążenia fiskalne związane z usiłowaniami zatajenia zatrudnienia. W małych przedsiębiorstwach prowadzących prace sezonowe zatrudnienie poza oficjalną ewidencją często jest metodą obniżenia wynagrodzenia poza oficjalną minimalną pensję, uniknięcia kosztów związanych z zatrudnieniem, a także zaoszczędzenia czasu niezbędnego na zarejestrowanie pracownika. Praca „na czarno” niejednokrotnie dotyczy pracodawców, którzy tę formę traktują jako ocenę przydatności pracownika do przedsiębiorstwa – wówczas zatrudnienie bez odpowiedniej umowy trwa krótki okres. Pracodawcy chcą w ten sposób uchronić własne przedsiębiorstwo przed kosztami transakcyjnymi i skomplikowanymi procedurami związanymi z naborem i zwalnianiem pracowników. Często obchodzenie przepisów jest szansą na przetrwanie małych, działających na granicy rentowności, przedsiębiorstw¹³.

¹¹ M. Bednarski, *Zatrudnienie w szarej strefie a dobre rządzenie (good governance)*, w: A. Organiściak-Krzykowska, M. Janusz (red.), *Dylematy rynku pracy*, IPiSS, Warszawa 2013, s. 70.

¹² E. Kryńska, *Szara strefa rynku pracy. Utrapienie gospodarcze czy ratunek społeczny?*, w: S. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku*, IPiSS – GUS, Warszawa 2004.

¹³ S. Kalinowski, *Problemy społeczno-ekonomiczne na wsi*, w: *Podstawy wiedzy o rolnictwie i agrobiznesie*, praca zbiorowa, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 194–224.

TABELA 3: *Przyczyny pracy „na czarno” w przeszłości (w %)*

Wyszczególnienie	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni
Warunek pracodawcy	43,4	31,6	48,4
Chęć otrzymania wyższych zarobków	38,0	31,6	40,7
Ucieczka przed podatkami	15,5	2,6	20,9
Obawa przed utratą zasiłku	12,4	23,7	7,7
Krótki okres trwania pracy	11,6	15,8	9,9
Zbyt niskie wynagrodzenia	10,9	5,3	13,2
Nielegalność pracy	4,7	0,0	6,6

Źródło: oprac. własne.

Warto zauważyć, że praca „na czarno”, chociaż – w efekcie neutralizacji społecznych i ekonomicznych skutków bezrobocia – może sprzyjać ograniczeniu patologii społecznych, to nie rozwiązuje problemów osób pozostających oficjalnie bez pracy. Grupa ta w kolejnych latach może zasilić grono osób bezrobotnych, a ze względu na brak składek w przyszłości nie będzie otrzymywać świadczeń emerytalnych. Podejmowanie pracy „na czarno” może wynikać również z przyczyn merytorycznych. Według E. Kryńskiej część bezrobotnych podejmuje się świadczenia jej w obawie przed utratą umiejętności w okresie pozostawania bez pracy oficjalnej, a także dla zdobycia nowych umiejętności, które mogą okazać się niezbędne w nowym, przyszłym miejscu pracy¹⁴. Taką formę dodatkowego zatrudnienia wykorzystują osoby, które uzyskują z niej na tyle niskie dochody, że jej legalizacja byłaby dla nich nieopłacalna, jednocześnie wiązałaby się z utratą prawa do otrzymania zasiłku. Warto zaobserwować, że motywy ekonomiczne ustępują motywom społecznym wraz z wiekiem. Im młodszy respondent, tym chętniej rezygnuje z pracy rejestrowanej na rzecz nierejestrowanej, tak by poprawić własną pozycję ekonomiczną. Takie podejście jest łatwe do wytłumaczenia na gruncie psychologii ekonomicznej. W okresie młodości argument dotyczący przyszłych emerytur dla większości respondentów nie ma większego znaczenia. W miarę przesuwania się do kolejnych grup wiekowych motyw przezornościowy się nasila. Ankietowani, w obawie przed niskimi świadczeniami emerytalnymi lub ich brakiem, wolą podejmować pracę legalną. W starszych grupach wiekowych przybierają na sile argumenty pozamerytoryczne, wynikające z coraz mniej-

¹⁴ E. Kryńska, *Zatrudnienie nierejestrowane w oczach pracodawców*, w: R.C. Horodeński, C. Sadowska-Snarska (red.), *Gospodarowanie zasobami pracy na początku XXI wieku. Aspekty makroekonomiczne i regionalne*, IPiSS, Białystok – Warszawa 2009, s. 42.

szej zatrudnialności osób starszych. Część pracodawców obawia się przyjęcia pracowników w wieku okołoemerytalnym, co wynika z późniejszych trudności w zwolnieniu (tab. 4).

TABELA 4: *Przyczyny podejmowania pracy „na czarno” w grupach wiekowych (w %)*

Wyszczególnienie	18–24 lat	25–34 lat	35–44 lat	45–54 lat	55–64 lat
Chęć otrzymania wyższych zarobków	56,7	54,3	46,9	43,2	30,8
Warunek pracodawcy	10,0	22,9	28,1	24,3	30,8
Brak możliwości zdobycia legalnej pracy	16,7	5,7	15,6	27,0	15,4
Ucieczka przed podatkami	13,3	17,1	0	5,4	15,4
Inne	3,3	0	9,4	0,1	7,6

Źródło: oprac. własne.

Warto zauważyć, że przejście do segmentu rynku nierejestrowanego (uważanego za najgorszy, podwartościowy), zwykle utrwała stan pracy „na czarno” na długi okres. Blisko połowa badanych podejmuje się świadczenia pracy nielegalnej przez okres dłuższy niż 3 miesiące. Można przyjąć, że trafienie do tego segmentu ogranicza możliwości powrotu¹⁵. S. Domański zauważa, że osoby pracujące w tej formie po pewnym czasie nie nadają się do powrotu na rynek pierwotny czy nawet wtórny, tracą umiejętności i trudniej jest im zaadaptować się ponownie na rynku¹⁶. Osoby te pozbawione są szkoleń, dostępu do nowych technologii. Z reguły wykonują pracę podrzędną, o niskich wymaganiach, tym samym nie rozwijając się. Nie nabywają nowych umiejętności, w tym związanych z obsługą nowoczesnych maszyn i urządzeń.

Co ciekawe, niemal wszyscy ankietowani uznali, że gdyby istniała możliwość przejścia do pracy formalnej, to zdecydowaliby się na taki krok. Jednak zaledwie co trzeci by się tego podjął bez względu na warunki, 34,7% ankietowanych zdecydowałoby się na to tylko w przypadku zwiększenia wynagrodzenia, a 29,3% – gdyby otrzymali dodatkowe korzyści. Można zatem przyjąć, że dla części respondentów taka forma zatrudnienia jest efektem oczekiwań w stosunku do wynagrodzenia. Podjęcie pracy nieformalnej oznacza zwykle poprawę sytuacji ekonomicznej. Im młodszy respondent, tym większa motywacja zmiany formy

¹⁵ M. Bednarski, *Szara strefa – rynek pracy – integracja społeczna*, Optimum. Studia Ekonomiczne 2013/6(66), s. 45–56.

¹⁶ S. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

pracy wyłącznie w sytuacji poprawy warunków ekonomicznych. W przypadku osób starszych nabierają znaczenia dodatkowe korzyści (tab. 5).

TABELA 5: Czynniki zachęcające do zmiany formy zatrudnienia (w %)

Wyszczególnienie	Ogółem	18–24 lat	25–34 lat	35–44 lat	45–54 lat	55–64 lat
Wzrost wynagrodzenia	36,0	43,4	34,3	40,6	32,4	23,1
Bez dodatkowych warunków	34,7	33,3	37,1	37,5	32,4	30,8
Dodatkowe korzyści	29,3	23,3	28,6	21,9	35,2	46,2

Źródło: oprac. własne.

4. Zakończenie

Reasumując, należy stwierdzić, że skala zjawiska pracy „na czarno” jest bardzo duża. Fakt podejmowania tego typu zatrudnienia, poza krótkookresowymi korzyściami dla pracowników w postaci uzyskania dochodu, jest długookresowo niekorzystny (brak stabilności, brak odprowadzanych składek na ubezpieczenie zdrowotne i społeczne, realne obniżenie kwalifikacji, ubożenie etc.). Z punktu widzenia przedsiębiorców korzyści są oczywiste – otrzymują tanią siłę roboczą, mogąc w ten sposób zwiększyć swoje dochody przy właściwie niewielkim ryzyku.

Dokonując oceny pracy „na czarno”, warto pamiętać, że liczba pracujących w tej formie uzależniona jest od motywacji osób do rejestracji. Ważną motywacją jest możliwość podjęcia pracy i uzyskania zatrudnienia za pośrednictwem urzędu pracy, uzyskanie zasiłku dla bezrobotnych, a także możliwość uczestnictwa w szkoleniach i doksztalcaniu. Motywacja ta może być osłabiona, jeśli szanse znalezienia pracy są znikome¹⁷. Taka sytuacja ma miejsce na obszarach wiejskich, gdzie podaż pracy jest z reguły niewielka.

Bibliografia

- Aksman E., *Redystrybucja dochodów i jej wpływ na dobrobyt społeczny w Polsce w latach 1995–2007*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.
- Bednarski M., *Szara strefa – rynek pracy – integracja społeczna*, Optimum. Studia Ekonomiczne 2013/6 (66), s. 45–65.

¹⁷ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002.

- Bednarski M.**, *Zatrudnienie w szarej strefie a dobre rządzenie (good governance)*, w: A. Organiściak-Krzykowska, M. Janusz (red.), *Dylematy rynku pracy*, IPISS, Warszawa 2013, s. 68–77.
- Domański S.**, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Feld L., Schneider F.**, *Survey on the Shadow Economy and Undeclared Work in OECD Countries*, w: F. Schneider (red.), *Handbook on the Shadow Economy*, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 2011 (mps.).
- Kalinowski S.**, *Aktywność ekonomiczna jako wyznacznik poziomu życia*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy* 2013/30, s. 198–209.
- Kalinowski S.**, *Problemy społeczno-ekonomiczne na wsi*, w: *Podstawy wiedzy o rolnictwie i agrobiznesie*, praca zbiorowa, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 194–223.
- Kingston P., Nock K.**, *Time Together Among Dual-Earner Couples*, *American Sociology Review* 1984/52/3, s. 391–400.
- Kotowska I., Sztanderska U.**, *Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce*, w: E. Kotkowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka (red.), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, Scholar, Warszawa 2007, s. 13–46.
- Kryńska E.**, *Szara strefa rynku pracy. Utrapienie gospodarcze czy ratunek społeczny?*, w: S. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku*, IPISS – GUS, Warszawa 2004, s. 345–358.
- Kryńska E.**, *Zatrudnienie nierejestrowane w oczach pracodawców*, w: R.C. Horodeński, C. Sadowska-Snarska (red.), *Gospodarowanie zasobami pracy na początku XXI wieku. Aspekty makroekonomiczne i regionalne*, IPISS, Białystok – Warszawa 2009, s. 39–52.
- Kucharski M.**, *Koncepcja flexicurity a elastyczne formy zatrudnienia na polskim rynku pracy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012.
- Kwiatkowski E.**, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002.
- Mueller H., Wyss U.**, *Atypical working hours and their impact on leisure – an official Swiss Time Use Study*, *Tourism Review* 2003/62/1, s. 14–24.
- Packard T., Koettl J., Montenegro C.**, *In From the Shadow. Integrating Europe's Informal Labor*, The World Bank, Washington 2012.
- Pretty J., Ward H.**, *Social capital and the environment*, *World Development* 2001/29(2), s. 209–227.
- Staszewska E.**, *Przygotowanie zawodowe dorosłych*, *Praca i zabezpieczenie społeczne* 2012/2, s. 26–31.
- Styrc M.**, *Transfery finansowe i opieki w nieformalnych sieciach wsparcia*, w: I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka (red.), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, Scholar, Warszawa 2007, s. 306–344.
- Shukalski P.**, *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.

Sławomir KALINOWSKI

THE IMPORTANCE OF INFORMAL WORKING FOR RURAL POPULATION WITH PRECARIOUS INCOME DEPENDING ON AGE

(Summary)

The paper presents the problem of informal work of the rural population with precarious income. Attention was drawn to her place in the main and additional sources of income. Article focuses on the reasons for taking up informal jobs, and factors affecting its adoption. It was noted that the causes of informal work are mainly economic in nature, and are related to the desire to obtain a higher income. Despite the financial aspects of taking advantage of the work "black", drew attention to the lack of choice of some groups in the process of making this form of work, which results both for reasons attributable to the employee (education, low mobility) and the employers (the desire to reduce labor costs).

Keywords: informal work; precarious income; gray zone